

Kibédi Varga Áron

Az irodalomtörténet válságai

Az irodalomtörténet Nyugat-Európában és Közép-Európában egyaránt válságban van: a régi kézikönyvek és szintézisek elavultak, kevesen mernek ma új, átfogó áttekintéseket írni, mert a válság radikális és ellentmondásos.¹ A strukturalizmus aláaknázza a történetírás tudományosságába vetett hitünket, most viszont, amikor a tudományos élet egyre inkább elfordul a strukturalista tudományparadigmától, felmerül megint, és egyre erősebben, a történelem iránti igény, az, hogy a humántudományok tárgyait ne csak szinkrón, hanem diakrón módon is tárgyaljuk, visszahelyezzük őket történelmi összefüggésekbe.

Közép-Európában ez a probléma másként jelentkezik, és sürgős megoldásra vár. Itten nem annyira a strukturalista műközpontúság után, hanem egy hamisnak érzett ideológia bukása után kell megtalálni az utat egy másfajta irodalomtörténethez. Ideológiák mindig narratívák, egy adott történelemszemléleten alapulnak. Ez konkrétan azt jelenti, hogy Európának ebben a részében sokan — jogosan — azt várják el az irodalom szakembereitől, hogy az eddigi *hamis* történelemszemléletet helyettesítsék egy *igaz* történelemszemlélettel, írják át sürgősen a magyar irodalom történetét, úgyhogy minden irányzat és író az őt *valóban* megillető (magas vagy alacsony) helyre kerüljön. A mindenütt tapasztalható történelmi igénnyel itt egy jellegzetes és nagyon erős *erkölcsi* igény párosul. Az irodalomtörténet-írás tehát dupla válságban van: egy strukturalizmus utáni és egy kommunizmus utáni válságban, és e két válságra általában két különböző megoldást javasolnak, ami új válságot okoz. Mielőtt erre az új, a most — lassan — épülő-készülő Európára jellemző válságra kitérnék, fel szeretném vázolni általában az irodalomtörténet-írásnak azokat az elméleti problémáit, melyekre mai helyzetünkben különösen ügyelnünk kell.

A történelem fajtái

A tudománynak végtelen sok tárgya lehet, és ezeket a tárgyakat éppúgy tanulmányozhatjuk szinkrón, mint diakrón összefüggésben: a természettudományok (pl. fizika, csillagászat) tárgyai (pl. anyag, naprendszer) hozzánk képest olyan lassan változnak, hogy diakrón vizsgálatukról általában lemondunk, illetve le kell hogy mondjunk, mert a kutatáshoz hiányoznak az eszközök. Marad tehát a természettudományok esetében a tudománytörténet, a természetet magyarázni kívánó

rendszerek egymásutánisága, egymásba kapcsolódó, egymást korrigáló és leváltó bemutatása.

A tudománytörténet ismerete a mai szakember számára nem elegendhető; neki elég, ha szaktudományának legújabb állásából indul ki: a fizikus és a biológus hatékonyan és lelkiismeretesen kutathat anélkül, hogy a fizika vagy a biológia történetét ismerné. Számára a múlt ismerete kuriózum: a jobban, egyszerűbben és többet megmagyarázó új rendszerek háttérbe szorítják a régebbi rendszereket. A hibákból tanulunk, a tudomány *halad*.

Bonyolultabb kép tárul elénk, amikor a szellemtudományok története felé fordulunk. Itt a jelenlegi állapot magyarázatához a történelemre szükségünk van: még egy olyan „szinkrón” szellemtudomány sem jön ki, legalábbis a *közelmúlt* ismerete nélkül, mint amilyen a szociológia. Megkülönböztetett jelentősége van a történelemnek a politikai képződmények (állam, nemzet) és a kulturális alkotások (irodalom, művészet) esetében. De e között a két történelemfajta között még további különbséget kell tennünk: az általános politikai történetet az választja el a kulturális történelemtől, hogy tárgyát már elnyelte a múlt (példa: csaták, államférfiak), vagy meg lehet szüntetni (példa: politikai intézmények), míg a kulturális történet tárgyai általában ma is jelen vannak: Mátyás királyt vagy Napóleont csak *közvetve* ismerhetjük meg, velük nem azonosítható, csak róluk szóló dokumentumok alapján, Petrarca szonettjei vagy Arany János balladáit viszont *közvetlenül* előttünk vannak, egyaránt képezhetik szinkrón vagy diakrón vizsgálódás tárgyát. Az államférfit a történész kell hogy feltámassza, a költő a jelen emberét akkor is megszólítja, ha nem bábáskodik irodalomtörténész körülötte. Megjegyzendő végül az is, hogy a kulturális történelemnek alighanem több (gyakran kisebb) tárgya van, mint a politikainak (egy-egy nép történetében általában több a vers és a regény, mint a csata vagy a kormányválság), és hogy a kulturális történelem két fő ága, az irodalomtörténet és a művészettörténet, módszertanilag közelebb áll egymáshoz, mint a politikai történelemhez.

Ugyanakkor a különbségek ellenére megállapíthatjuk, hogy a szellemtudományok történeteinek mindig több ideológiai töltése van, mint a tudománytörténeteknek: a jelent az első esetben nem lehet leválasztani a múlttól. A politikai történelemhez nemcsak a kíváncsiság vezet — történész és laikust egyaránt —, hanem az az igény is, hogy jelenünket jobban megértsük: a múltból azokat az elemeket választjuk ki, amelyek segítségével a jelent tetszésünk szerint, pl. pesszimista vagy optimista módon, magyarázhatjuk.

Az irodalomtörténet dialektikája

Az irodalom történetében az irodalmi alkotások két, egymással gyakran hadilábon álló folyamat eredményeként jelentkeznek: a szintagmatikus tengelyen elhelyezkedő, a történelmi folyamatosságot jelző folyamat az *intertextualitás*, a paradigmatiszós tengelyen elhelyezkedő, a jelen egyedi valóságára utaló folyamat pedig a *referencialitás*. Az intertextualitás a műfaj történetre hívja fel a figyelmet, és Curtius immár klasszikus könyve óta² azokra a konstáns toposzokra, amelyek az ókor óta szabályozzák az európai irodalmat, követendő, bár többé-kevésbé mindig áthágható, modellként. A referencialitás az elengedhetetlen, de — főleg a huszadik században — általánosan, „parttalanul” is értelmezhető realizmus követelménye: az irodalom arról szól, amit tapasztalatból ismerünk, legyen az a külső materiális valóság, tömeglélektani vagy pszichoanalitikus törvényszerűség, vagy akár fantázia és álomvilág.

E két folyamat viszonya különös és dialektikus. Különös, mert az intertextuális anyag egyre bővül, a referenciális viszont nem³: igaz, hogy korunkban a jelenlevő való világ — a tömegkommunikációs eszközök következtében — egyre tágul, de az egyén információbefogadó képességének küszöbe, határa van: ahol az információ mennyisége nő, ott a befogadása elsekélyesedik, az információ személyes, interpretatív feldolgozása, lélektani értéke csökken. Eklatáns példa ezen a téren Andy Warhol művészeti és elméleti-filozófiai munkássága, a gyorsaság- és ezzel összefüggő sekélyesséideológia. Ugyanakkor ez a viszony dialektikus is, mégpedig két értelemben. Először, mert az intertextuális anyag bővül, amikor a referencialitás elveszti aktualitását és intertextualitássá változik át: Balzac realista regényei ma már, ahogy Veres Péter írja valahol, többé-kevésbé történelmi regényekként hatnak, azaz nem a valóságra utalnak, a mai olvasó tapasztalatvilágára apellálnak, hanem a műfaj történet láncszemei lettek. Másodszer, mert a műalkotást — szinkrón összefüggésben — általában akkor tekintjük sikeresnek, ha a két folyamat középpontjában, a legnagyobb feszültség terepén helyezkedik el. Ha az intertextualitás hatása túl erős, epigonizmusról beszélünk, ha viszont a referencialitás elfeledteti velünk az irodalomtörténeti igényt, akkor a művet nem mint irodalmat, hanem mint kordokumentumot érzékeljük.

Az irodalomtörténet-írás problémái

Az egy-egy nemzethez, illetve nyelvhez kötődő irodalomtörténet fogalma a tizenkilencedik században alakul ki, leváltva (kutatásban és oktatásban egyaránt) azt a retorikai és műközpontú iroda-

lomszemléletet, amely Európában a reneszánsz óta uralkodott. Ebben a paradigmaváltásban nemcsak a romantika múltidcsőítése, történelemrajongása játszott szerepet, hanem a laicizálódó közoktatás is. Amikor a kötelező vallásoktatás megszűnik vagy veszít erejéből, új alapokra kell helyezni az ifjúság erkölcsi nevelését, mely addig a nemzetek fölötti vallásoktatásra támaszkodhatott. A nemzeti történelem és irodalomtörténet erre különösen alkalmasnak mutatkozott, sőt, Roland Barthes egyenesen azt állítja, hogy az irodalomtörténetet a közoktatás szülte. Az általános történelem és az irodalomtörténet ettől kezdve részben valláspótló — és mindenképpen erkölcsstanpótló — szerepet tölt be.

A történetírás és az irodalomtörténet-írás mindig megköveteli, hogy a szerző a múltat bizonyos — hol kimondott, hol rejtett — alapelvek szerint rendezze és szervezze, kiemelve vagy elhallgatva — márcsak az anyag mennyisége és áttekinthetlensége miatt is — a rendelkezésre álló anyag egy részét. A történetírásnak ezt az elkerülhetetlen és alapvető „tudománytalanságát”, szubjektivitását itt viszont megtetőzik a pedagógiai követelmények. Az iskolának szánt irodalomtörténetnek tovább kell szubjektívizálni, egyszerűsíteni és eszményíteni. Eszményíteni, mert az irodalomtörténet a nemzeti öntudatot kell hogy serkentse: Zrínyit kell dicsérni és Malraux-t, a hősokeket, és nem Gyöngyösit vagy Paul Morand-t, akiknek a politikai magatartása nem egyértelmű, vagy pedig a nemzeti hagyományok szemszögéből nézve nem rokonszenves. És sematizálni kell, mert az irodalom túl gazdag, és az ifjúság egyébként sem tud mindent megjegyezni. Kevés és feddhetetlen életű nagy íróra van szüksége a konzervatív pedagógusnak és irodalomtanárnak. Homoszexualitás, alkoholizmus, öngyilkosság nem tartozik a tankönyvbe: zsenik kellenek ugyan, de csak erényes zsenik. Érdeemes lenne megvizsgálni, hogy a tudományosságra törekvő irodalomtörténeti részletkutatásokból mi kerül át és mi nem a tankönyvekbe.

Az irodalomtörténet-írás minden nyelvterületen belül kialakított egy kánont⁴, mely az eredeti korizléssel hol megegyezik, hol nem: Párizs már a tizenhetedik században Corneille-t és Racine-t tartotta két legnagyobb tragédiaírójának, és ezt a később kialakuló kánon is elfogadta, hiszen hozzájárulnak a francia nemzeti dicsőség, a „Grand Siècle”, mítoszához. Magyarországon a tizennyolcadik század Gyöngyösit tartotta a múlt legnagyobb költőjének, ő viszont kiszorult a kánonból, mert Balassi és Zrínyi is fontosabbak, amikor a pedagógus a nemzeti múlt eszményítésére törekszik. A két ízlés — a kor és a mondenkori jelen ízlése — között gyakran vannak eltérések, és ezeket természetesen nem lehet kizárólag nemzetpedagógiai okokkal magyarázni: Stendhal és Erdélyi János egyaránt tekintik Béranger-t korunk egyik legnagyobb költőjének,

és felmerül a kérdés, hogy a múlt korszakoknak nem kellene-e minimálisan két irodalomtörténetet szentelni: egyet, mely megpróbálná a korizlést megközelíteni (és aszerint csoportosítaná és hierarchizálná a műveket), és egy másikat, mely elfogadja az időközben meghonosodott kánont.

A lelkiismeretes irodalomtörténet-írónak természetesen kötelessége, hogy a meghonosodott kánont próbálja itt-ott bővíteni, illetve módosítani. Nagy írók halála után sok minden lappang még kéziratban, és ezeknek a kéziratoknak megjelenése később erősen befolyásolhatja, és meg is változtathatja a szerzőről annak életében kialakult képét; gondoljunk például Diderot esetére vagy az utóbbi pár évben előkerült Proust- és Raymond Roussel-kéziratokra. Különösen érdekes elméleti problémát jelent az a csodálatosan gazdag, a tizennyolcadik század teljes gondolatvilágát ravasz fölényességgel és ironikusan felölelő regény (*Manuscrit trouvé à Saragosse*), melyet Jan Potocki lengyel arisztokrata a tizenkilencedik század első éveiben írt franciául, de amelyeknek teljes szövegét csak 1989-ben adták ki. A tizennyolcadik századi irodalom keretén belül kell-e bemutatni ezt az alkotást, mely az akkori irodalom szerves része, de amelyet csak a mai olvasó ismer?

A pedagógiai szempontokra ügyelő irodalomtörténet-írásnak megvannak a maga kedvenc retorikai fogásai: az irodalomtörténetet a megtanulhatóság kedvéért nem mint folytonosságot, hanem mint akciók és reakciók sorozatát mutatja be (klasszicizmus—romantika; romantika—realizmus), és a kánon nagy íróiból patetikus ellentétpárokat kovácsol: Voltaire—Rousseau, Goethe—Schiller, Arany—Petőfi.

A tizenkilencedik századtól örökölt hagyományos irodalomtörténetre nem a műközpontúság jellemző; Saint-Beuve óta nagyon sokan az író életrajzának megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítanak. E mögött a „biografizmus” mögött az a naiv elképzelés húzódott meg, hogy az életrajzi adatok többé-kevésbé kauzális összefüggésben állnak az alkotásokkal: a költő szerelmes, tehát szerelmes verset ír, az író felháborodik, tehát elkötelezett regényt ír stb. Ma, amikor a műközpontúság feltétlen híveinek száma megcsappan, és a történelmi nézőpontok megint előtérbe kerülnek, megjelenik újból az író életrajza is, de más összefüggésben. Az író élete nem a művet kell hogy magyarázza, a biográfia az irodalmi kommunikáció harmadik alapeleme, azaz az olvasó szempontjából fontos. Az író életrajza olyanfajta lélektani szerepet tölt be, mint általában a hagyományos biográfiák (szentek, művészek, politikusok, sportemberek élete): az irodalomtörténet ezentúl tehát nem két szükségképpen egymásba átnyúló, egymást magyarázó életmintát nyújt, hanem két egymással párhuzamosat, melyek az olvasó múltját egyaránt gazdagítják: a

regény (dráma, vers) műfajilag lekerekített, „képzeletbeli” világát és az életrajz szabálytalanabb, tehát „valósabb” világát. Az is elképzelhető, hogy az olvasó az egyiket — mivel fantasztikusabb, extrémebb — inkább életpótléknak, a másikat — mivel valóbb — inkább életmintának tekinti.

Posztmodernizmus és értékigény

A posztmodern történelemszemlélet⁵ az általános történelmet kimondottan az irodalommal rokonítja, irodalmi alkotásnak tekinti: a múlt azáltal válik történelemmé, hogy a jelenből visszanyúlunk a múltba, és darabjait tetszésünk szerint — azaz világnézetünk, ideológiánk szerint — összerakjuk, elrendezzük. Történelem és történelmi regény között nehéz meghúzni a határt. A mai történész és irodalomtörténész feladata hasonlít a kritikus hagyományos munkaköréhez: tudatosítja bennünk, olvasókban, a történetírás titkait, retorikai fogásait: dekonstruálja az elmúlt korokban kialakított, a múltat világos ideológiai egységekbe préselő történelemszemléletet; a sematizáló ellentéteket szétporlasztja, arra figyel, hogy hol vannak repedések a szépen felhúzott és tiszteletreméltó építményeken.

Ebben az összefüggésben a posztmodern irodalomtörténet-írás minimálisan annyit jelent, hogy a művek, műfajok és irányzatok közötti összefüggéseket új és új szempontok szerint állandóan átrendezzük: az osztályozás lehetőségei — ezt Borges óta tudjuk — végtelenek (azaz: önkényesek, tehát végtelenek). Vannak persze teljesen jogos, a kor szelleme által hitelesített perspektívák. Ilyen *egyéni* új szempontoknak tekinthetjük a kánonnak afféle felbontását, amelyre Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel* című antológiája törekszik; a *kollektív* új szempontok között pedig kitüntetett helyet foglal el a feminizmusnak az a típusa, mely a férfi—nő ellentétnek (nem biológiai, hanem) a kulturálisan megalapozott létjogosultságát vonja kétségbe.⁶

A hagyomány tisztelői, a történelemhez visszatérni kívánó emberek konzervatív része bizonyára megdöbbenéssel figyeli a posztmodernizmust, és botrányosnak minősíti a posztmodern történelemszemléletet. Közép-Európában különösen. A posztmodernizmust, mondhatnók, az *elégedett* emberek társadalma szülte. Mannheim Károly szerint a sikeres, „befutott” társadalmi csoportok hajlamosak arra, hogy a történelmet töredékesen és egységes értelem nélkül nézzék, mindennemű jelentéstől megfosztott darabokként; az egységes történelemszemléletre viszont olyan csoportok áhítoznak, akiknek szükségük van egyfajta hitre, akik csak a jövőtől várhatják el sorsuk jobbrafordulását.⁷

Mannheim fél évszázaddal ezelőtt vetette papírra ezt a gondolatot. Azóta megértük az ideológiák, a szentágostoni avagy hegeli értelemben vett történelem végét. Aki őszintén örül annak, hogy megszabadult az ideológiáktól, azt a mannheimi hipotézis ma már nem elégítheti ki; nem tehet mást, mint hogy elfogadja a posztmodern történelemszemléletet és ezzel együtt a paradoxont: *történelem nincs, de kell*.

A „nyugati” posztmodernizmusban éppen úgy megvan az erkölcsi igény, mint a közép-európai és az elnyomó ideológiáktól lassabban és sokkal fájdalmasabb körülmények között megszabadult emberekben: nincs, de *kell*. Mert történelem nélkül — a múltból felénk nyúló narratív struktúrák nélkül — nincsen erkölcs. De ahhoz, hogy ne kollektív világnézetek mondják meg nekünk, hogy miben higgyünk, és mit tegyünk, ahhoz, hogy az egyén végre vállalja felelősségét, ő maga kell hogy tudatosítsa azokat a történeteket, amelyekben szerepet játszik, amelyekben szerepet kell vállalnia.⁸ És ezeket a történeteket egészíti ki radiálisan emancipált és egyéni, állandóan változó történelemmé az irodalom, teremtet világok és életrajzok szövevénye. A bálványok bukása után az esztétikai értékekből, regényből, versből kovácsolt magának erkölcsöt a végre teljesen felszabadult ember.

Aki a múltba néz, mintha leállítaná az időt. A történelem esszencializál, még a folyamatokat is végérvényesíti. Mintha mindig az igazságot mondaná. Pedig az idő fut, és meghazudtol minden végérvényes igazságot. Az irodalomtörténet-írás erkölcsi tett, de olyan, amelynek erkölcsi érvényét egy idő múlva — vagy más körülmények között — vissza kell vonni. Minden csoportnak, minden nemzedéknek új irodalomtörténetre van szüksége: az irodalomtörténet állandó átírása erkölcsi követelmény.

Jegyzetek

1. Előadásomban továbbvizsem-árnyalom azokat a fejtegetéseket, melyek az irodalomtörténet-írás elméleti problémáiról régebbi cikkeimben találhatóak. (Literatura, 1979; Helikon, 1983; Degrés, 1983; Magyar Napló, 1992. április 6.) Szakmai egyoldalúságom, hogy példáimat elsősorban a francia irodalomból veszem.

2. Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948.

3. Részben e körül a probléma körül forog az a nagy és híres vita is, mely a 17. század végén zajlott le Franciaországban, és a *Querelle des*

Anciens et des Modernes néven ismeretes: attól, hogy egyre nő, fontosabb-e, „jobb”-e a múlt irodalma, mint a jelené? A *Querelle* egyébként elkezdte (ezért olyan jelentős!) az európai irodalomszemlélet átideologizálását: az irodalomban is van haladás, ne a múltra, itt is a jövőre tekintünk.

4. Lásd Szegedy-Maszák Mihály tanulmányát a *Literatura* 1992-es 2. számában.

5. Elsősorban Hayden White és Frank Ankersmit írásaira gondolok.

6. Az első csoportba tartozik a Denis Hollier által kiadott *A New History of French Literature* (Harvard University Press, 1989), mely mindennemű periodizálást eltöröl, és 200 dátumból kiindulva tárgyalja a francia irodalom leghíresebb alkotásait; e könyvet mint a posztmodern történelemszemlélet produktumát szokás emlegetni. A második csoportban van helye — a feminizmus mellett vagy attól függetlenül — a pszichoanalízis által ihletett irodalomtörténeti kutatásoknak.

7. Mannheimot idézi David Perkins (*Is Literary History Possible?* Johns Hopkins University Press, 1992. 59.)

8. „I can only answer the question: »What am I to do?«, if I can answer the prior question: »Of what story or stories do I find myself a part?«” (Alasdair McIntyre: *After Virtue, a Study in Moral Theory*. London, 1981. 201.)